

אחרי המלחמה – ספרות השו"ת בהתמודדות עם עולם משתנה

חנן יצחקי

מבוא

מלחמת העולם הראשונה יצרה מציאויות חדשות עקב היותה מלחמה עולמית, והאירועים שבאו בעקבותיה שינו לחלוטין את סדרי העולם היהודי הישן: בארץ ישראל הסתיים השלטון העות'מאני בן מאות השנים והחל שלטון בריטי מערבי ומודרני; המהפכה הקומוניסטית התרחשה ברוסיה וגרמה קשיים בקיום הדת שלא נודעו עד כה; מדינות לאומיות באירופה נוסדו מחדש (פולין, המדינות הבלטיות); בעיות כלכליות וגלובליות נוצרו בעקבות המלחמה ועוד.¹ גם עולם ההלכה היהודי נדרש להתייחס לשינויים אלה, ושלא כבמלחמות מקומיות או אזריות, במלחמה העולמית ובעקבותיה התעוררו שאלות ונדרשו תשובות מסוג שונה לחלוטין.²

במאמר זה אדון בשאלות אחדות שנשאלו פוסקי ההלכה בעקבות המלחמה ובתשובותיהם של מגוון רבנים שחיו במרחב גאוגרפי רחב מאוד: ארץ ישראל, אירופה, צפון אפריקה וארצות הברית. כל התשובות עוסקות במציאות שהשתנתה בעקבות מלחמת העולם הראשונה (שינויים מדיניים, תרבותיים, כלכליים ועוד) ובהתלבטויות של הפוסקים כיצד להתמודד איתה. ניתוח השאלות והתשובות מצביע על ארבע דרכי התמודדות הלכתית שלפיהן הלכו הפוסקים: שמירה קפדנית על הקיים, חיפוש תקדימים הלכתיים בנושא, השארת הדילמה על כנה וחידושים הלכתיים מכורח הנסיבות.

1. ראו לדוגמה בערך: Post-war Economies, International Encyclopedia of the First World War:

https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/post-war_economies

2. לדוגמה, זו המלחמה היחידה שבה נשאלו שאלות על יהודים הנלחמים ביהודים. השאלות דנו במכלול נושאים, כגון אם מותר לכוון להתגייס (איסור היטמאות למתים וכוון שהרג את הנפש), אם לאיב' היהודי יש דין רודף ועוד. כאמור, עד אז רוב הצבאות לא גייסו לשורותיהם יהודים כלל, ובמלחמות שלאחר מכן על פי רוב היו היהודים צד אחד במלחמה (מלחמת העולם השנייה, מלחמות ישראל). בנושא זה עיינו עוד אצל בנר, תשע"ה, עמ' 22-24, 31-32.

שו"ת אחרי מלחמה

הדוגמאות שלפנינו מגוונות; כתבו אותן במקומות מרוחקים זה מזה פוסקי הלכה בעלי השקפות שונות, והן עוסקות בתמורות שונות שחלו בעקבות מלחמת העולם. אפשר לחלק את הדוגמאות לשלוש קטגוריות: גירוש היהודים מארץ ישראל, המשטר הבריטי, סוגיות כלכליות.

1. גירוש היהודים מארץ ישראל

הרב עובדיה הדאיה נשאל שאלה מעניינת, והוא מביא אותה בספר השו"ת שלו, "ישכיל עבדי"³:

נשאלתי לתור ולדעת, במעשה שהיה כך היה, שבאחת עשרה לחודש אב הנחמות שנת התרע"ד הוכרז מלחמה גדולה (לתפ"ץ=לא תקום פעמיים צרה) כמעט ברוב העולם [...] רבים מעמי הארץ, הוכרחו לעזוב את הארץ הם ונשיהם ובניהם ובנותיהם לתור להם מנוחה באשר ימצאו בארצות התבל שבחוץ לארץ, ועזבו את כל רכושם וכל אשר להם בבית ובשדה את אשר לא יוכלון שאת [...] ובכן נפשם לשאול הגיעה, איך להתנהג בדין יום טוב שני של גלויות לכל חקיו ולכל משפטיו.⁴

במהלך המלחמה גירשו העות'מאנים יהודים רבים ממקומות מגוריהם, בעיקר את מי שהיו נתינים זרים (לדוגמה, בגירוש יפו, ב'17 בדצמבר 1914, גירשו השלטונות למצרים כ-700 מיהודי יפו שהיו בעלי נתינות רוסית).⁵ היהודים הגולים שאלו אם עליהם לקיים את דין יום טוב שני של גלויות⁶ אף שאין בדעתם להשתקע בארצות נכר.⁷ השאלה עלתה מכיוון שהשואלים הוצאו מארץ ישראל בעל כורחם לתקופת זמן לא ידועה, ומוכן שבדעתם לחזור.

3. נולד בחלב שבסוריה בשנת תר"ן ועלה לארץ ישראל בשנת תרנ"ח או תרנ"ט. שימש ראש ישיבת המקובלים בית אל בעיר העתיקה בירושלים, ולאחר מכן היה רבה של פתח תקווה וחבר מועצת הרבנות הראשית לישראל. נפטר בשנת תשכ"ט (תדהר, 1947, עמ' 911).

4. הדאיה, תרצ"א, חלק א, או"ח, סי' יד.

5. על גירוש זה ראו למשל בכתבה בעיתון מאותה התקופה: ללא ציון שם הכותב, "בעולמו", **הצפירה**, 31.12.1914, עמ' 1; וכן בכתבה של הענא נעחא שפירא שפורסם בעיתון זה: "מגלות ארץ ישראל", **הצפירה**, 20.1.1915, עמ' 2; וכן כתבה על החיים לאחר הגירוש: ללא ציון שם הכותב, "מגלות ארץ ישראל", **הצפירה**, 22.1.1915, עמ' 2, ועוד.

6. לפרטי הדין עיינו בשולחן ערוך, או"ח, סי' תצו.

7. כאשר אין דעתו של היהודי להשתקע בחוץ לארץ, דינו כבן ארץ ישראל אף אם הוא נמצא בחו"ל, ויש בזה פרטי דינים. עיינו למשל בסיכמו של מלמד, תשס"ה (אוחזר: 3 בינואר 2019). <http://ph.yhb.org.il/12-09-06>

שאלה זו לא נדונה מעולם במישורין, משום שמתקופת גלות בית שני לא קרה כמקרה הזה. בתשובתו ניסה הרב הדאיה למצוא מקרים אחרים שיוכל לסמוך עליהם במקרה זה ולפסוק על פיהם, אך הוא כתב כמה פעמים: "מה שאין כן בנידון דידן [...] ומכל שכן שאין מי שידע בזה עד מתי תמשך המלחמה העולמית הלזו". ובהמשך דבריו: "מה שאין כן כל כי הא דנידון דידן [...] וגם כי המלחמה דנידון דידן היתה מלחמה גדולה וחזקה אשר לא היה כמוה לעולמים (לתפ"ץ) ואין אתנו יודע עד מה מתי יתן ה' שלום בארץ וכל אחד אומר לעצמו נואש"⁸.

אומנם הרב הדאיה, כדרכם של פוסקי הלכה, חיפש תקדים בספרי ההלכה לכל מקרה חדש, אך בא לכלל מסקנה שכל מקרה תקדימי אינו דומה למציאות הקיימת עכשיו.⁹

2. המשטר הבריטי

הרבנים נדרשו להתמודד עם התרבות החדשה בענייני משטר ומינהל שהביא השלטון הבריטי לארץ ישראל. הרב בן ציון חי עוזיאל נדרש לכמה שאלות שעלו בעקבות השינויים:¹⁰

א. המשטר החדש בארץ ישראל, שהתהווה אחרי המלחמה העולמית, שהביאה בכנפיה בשורת בנין בית לאומי לישראל בארץ נחלת אבותיו, עורר שאלות רבות ומכללן **גם שאלת שווי זכויות לאשה מישראל** בכל מוסדות ההנהלה הצבורית בארץ, וגם בשאלת המשפט.¹¹

ב. המשטר הממשלתי החדש בארצנו עורר ספקות מרובים שיש להם ערך מדיני ואזרחי. אחת השאלות היא בענין עדות, **אם אפשר להכשיר עדות לא יהודי מדין תורה**, או לכל הפחות מתקנה דרבנן בקבלת הצבור עליהם [...] **להשיב בשלילה אי אפשר** לפי שאין זה ממדת הצדק האזרחי לפסול לעדות אלה היושבים אתנו ונושאים ונותנים עמנו באמונה ותום לב. והאם לא היינו מתמרמרים אנחנו כאשר פסלו אותנו בארצות גלותנו לעדות. ואם בכל העולם הנאור נתקבל חוק כזה להאמין לכל אדם בעדותו מבלי הבדל של דת וגזע, איכה נעשה אנחנו הבדל זה וכו'.¹²

8. הדאיה, תרצ"א, חלק א, או"ח, סי' יד.

9. לאחר דיון ארוך הוא פסק שייחגגו שני ימים טובים, כמו תושבי חו"ל.

10. נולד בשנת 1880 בירושלים, והיה רבה הראשי של סלוניקי ושל תל אביב-יפו. בשנת 1939 החל לכהן בתפקיד הראשון לציון, הרב הראשי הספרדי של ארץ ישראל. נפטר בשנת 1953. להרחבה ראו: דון יחיה, תשט"ו; הלוי, תשל"ט; זוהר 2009 ועוד.

11. עוזיאל, תרצ"ה, ד, חו"מ, סי' ה.

12. התשובה אינה נושאת תאריך, וכנראה נכתבה אחרי מלחמת העולם הראשונה, בימים הראשונים של השלטון הבריטי בארץ ישראל, כנרמז בפתיחת התשובה. התשובה מובאת בספרו של הלוי, תשמ"ח,

רוחות המערב המודרניות שהביא איתו המנדט הבריטי היו שונות מאוד מהמנטליות של השלטון העות'מאני ומהתפיסות של הרב עוזיאל, שגדל בארץ ישראל באווירה מסורתית-מזרחית תחת אותו שלטון. השאלות על מעמדה ההלכתי של האישה בעולם המודרני, השוויון בין לאומים שונים וצורה שונה לחלוטין של מערכת המשפט עלו בכל תוקף לאחר המלחמה, עם הכיבוש הבריטי, והרב עוזיאל נזקק לעסוק בסוגיות חדשות לחלוטין, אולי אף מנוגדות לתפיסת עולמו התרבותי והדתי.

המסקנות שהסיק הרב עוזיאל הן שלאישה אסור לדון ולהעיד, אך מי שאינו יהודי יכול להעיד:

ועל כל פנים הואיל ומירושלמי למדנו בפשיטות שכיון שאין האשה דנה אין אשה מעידה, וכיון שגם התוס' והרא"ש נקטו דברי ירושלמי אלה להלכה, וכיון שמצאנו סוגיא מפורשת דאיתתא לא מצטרפא לבית דין של שלשה לא שבקינן פשיטותא דגמרא [=אין עוזבים את פשט הגמרא] בסברות שאין להן יסוד וראיה ברורה.¹³

ולפי זה בתקופתנו זאת שהגויים החיים אתנו היום הם בעלי השכלה משפטית ומדעית ומסחרית, ויש להם יראת המצפון ויראת האמת עצמה, שמצווים עליהם גם על פי חוקיהם, ומה גם שבדיניהם נעשים בעדות שקר, נוסף על חלול כבודם, כל זה מספק לאמת לנו את דבריהם ולהוכיח שמדייקים בקבלת עדותם, ולא מרעי נפשיהו לשקר.¹⁴

ואולם הוא מסייג את דבריו האחרונים, שכן נראה שהבין את גודל החידוש שהציע: "דברים אלו כתבתי לא להלכה ולא למעשה אלא למשא ומתן של בירור הלכה".¹⁵

גם הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג,¹⁶ לימים הרב הראשי האשכנזי של ארץ ישראל (בשנים 1936-1959), תיאר את הנהוג השונה שחדר לארץ ישראל בעקבות ההשפעה של התרבות הבריטית. בתשובתו בעניין חופה בבית הכנסת כתב:

סי' צז, עמ' שכח.

13. עוזיאל, תרצה, ד, חו"מ, סי' ה.

14. הלוי, תשמ"ח, סי' צז, עמ' שכט.

15. שם.

16. נולד בשנת 1888 בפולין והיגר עם משפחתו לאנגליה. היה הרב הראשי של בלפאסט, ולאחר מכן של אירלנד כולה. בעל תואר דוקטור לספרות מאוניברסיטת לונדון. עם מותו של הרב קוק ביקשו ממנו לבוא ולהיות הרב הראשי האשכנזי לישראל, והוא שימש בתפקיד זה עד יום מותו בשנת 1959. להרחבה עליו ראו: אבידור, 1980; מייזליש, תשנ"א ועוד.

הנה בפולין, ארץ מולדתי, ובליטא, וכפי הידוע לי בכל המדינות שהיו נכללות במלכות רוסיא עד המלחמה העולמית הקודמת, נהגו לעשות החופה תחת כיפת השמים ולא היה מקום לשאלה זו, אלא שבדרך כלל היו מהדרין לעשותה בחצר בית הכנסת או סמוך לבית הכנסת. וכשבא אבא מארי זצ"ל למדינת אנגליא, והביא אותי אתו, שמה מצאנו שעושים החופה בבית הכנסת. ואמנם לא היתה דעתו נוחה מזה לגמרי, אבל לא היה בכחו לשנות, כי כבר נהגו כך משנים רבות וכן אני אחריו, אבדל ממנו לחיים טובים ארוכים, כשנתמנתי לרבנותי הראשונה בעיר בעלפאסט מצאתי אותו המנהג באירלנד, ולא היה בכחי לשנות בשום אופן, אך לא הנחתי שם להנהיג לנגן בשעת החופה בפוס הרמניום¹⁷ ואפילו בפיאנא (פסנתר). ואולם כאן בארצנו הק' הרי ת"ל אין לנו מנהג רע זה וכל המשנה ידו על התחתונה. לא מיבעי אצל האשכנזים שאין לשנות ממנהגם לעשות החופה תחת כיפת השמים, אלא אפילו אצל הספרדים שאינם מקפידים על כך ועושים החופה בבית, **ודאי שעלינו להתנגד לחדשות לעשות החופה בבית מקדש מעט**.¹⁸

ואני מוסיף, שהרי אפילו בנים קטנים אסור לנשק בבית הכנסת, ובחופה אי אפשר למנוע מהתנשקות מגונה, שלא רק החתן והכלה מתנשקים אלא גם הקרובים וידידים אנשים ונשים וכדי בזיון וקצף ואיסור ממש של קרבה דעריות ונדה בבית המקודש לעבודת ה'. ואני הייתי מזהיר תמיד בחוץ לארץ בכתב ובעל פה שלא יתנשקו, ופעמים שהיו שומעים לי, אבל פעמים רבות לא שמעו והייתי מיצר על זה מאד. וגם כן הפרצה גדולה שמתערבים אנשים ונשים, ואם בימים הראשונים שהיו טובים מאלה היה אפשר לסדר שלא יכנסו אלא האמהות של החתן והכלה, או בהעדרם שושבינות במקומם [...] אבל היום אי אפשר לגדור בזה גדרים [...] ובית מקדש המעט מתחלל ע"י כך.¹⁹

מנהג יהודי אנגליה, שלפיו עורכים את חופה בתוך בית הכנסת, חדר לאחר מלחמת העולם הראשונה גם למנהגים של יהודי ארץ ישראל, והרב הרצוג יוצא נגדו. הסיבות העיקריות שהוא מונה נוגעות לאווירה הפתוחה והמודרנית שהתרבות האנגלית הביאה עימה: "התנשקות מגונה" בין גברים לנשים ועירוב בין המינים.

עוד דוגמה להתמודדות הלכתית בתחילת השלטון הבריטי נבעה מגידול האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל בשל שיפור המצב לאחר המלחמה ובשל הציפיות שיצרה ההכרה

17. "שהוא מין פסנתר מנושב דושות רגליים או מפוח מנופח רגליים, או אקורדיאון זקוף כפסנתר ומנופח" (סמילנסקי, 1996, עמ' 32).

18. כל ההדגשות כאן ובמקורות הבאים – שלי הן.

19. הרצוג, 1960, ס' כז.

בזכויות הלאומיות של העם היהודי שהוכרו בהצהרת בלפור ובכתב המנדט על ארץ ישראל שנתן חבר הלאומים לבריטים. בהקשר זה כתב הרב חיים יעקב סופר²⁰ בספרו 'כף החיים' על בדיקת הריאות של הבהמה מחשש טרפה:

ומנהג הספרדים אשר בעיר קדשנו ירושת"ו (ירושלים תיבנה ותכונן) היו נוהגים כפסק הש"ע לאסור במיעוץ ומשמוש²¹, אבל אחר זמן המלחמה, דהיינו משנת תרע"ח ואילך, שלקח האנגלי את ארץ ישראל התחילו להקל במיעוץ ומשמוש משום שרבו האכלוסין [...] הספרדים אשר בעיר קדשנו ירושת"ו עושים שני מיני בשר, דהיינו בשר הניתר על ידי מיעוץ ומשמוש, וכותבים עליו כשר, וכשתהיה הריאה נקיה ללא סרקות, כותבים עליו חלק [...] כדי שיקנו ממנו היראים.²²

הרב סופר כתב שהסיבה שהחלו להקל היא "ריבוי האכלוסין". אפשר להסביר זאת שאילו הקפידו לאכול רק בהמות שלא נמצאו בהם סרקות, לא היה די בשר לכולם, ולכן הקלו, או אולי שהגיעו לירושלים עוד ועוד יהודים אשכנזים שהתירו את הבשר לאחר מיעוץ ומשמוש, ולכן גם הספרדים הושפעו מהם והחלו להקל, ואולי האווירה הפכה להיות "דתית פחות", והציבור החל להקפיד פחות. בכל מקרה הוא מציין את הגעת האנגלים לארץ לאחר המלחמה כגורם לשינוי.

הפתרון לחלוקה לשתי רמות כשרות (שקיים עד ימינו: בשר כשר ובשר חלק) הוא חידוש שנבע מהמציאות החדשה שנקלעו אליה רבני ירושלים.²³

20. נולד בבגדד בתק"ז או בתר"ל. עלה לארץ ישראל בשנת 1904 ולמד בישיבת המקובלים בית אל בעיר העתיקה בירושלים. ספרו 'כף החיים', שהוא פירוש והרחבה לשולחן ערוך, התקבל מאוד בעדות המזרח. נפטר בשנת 1939. להרחבה ראו: סופר, תש"ע.

21. להבהרת המושג: אחת הטרפות שצריך לבדוק בבהמה נשחטת היא אם יש בריאה נקב. מדובר בטרפה שלעיתים אין אפשרות לבדוק משום שעל הדופן החיצוני של הריאה, או על איבר אחר הנמצא בצמוד, יש קרום שומני (קרום זה נקרא בהלכה 'סרכא'), ואי אפשר לדעת אם מתחת לקרום או לאיבר יש חור. יש מי שקובעים כי תחת כל סרכא מסתתר חור, ויש מי האומרים כי הדרך לבדוק אם יש נקב מתחת לסרכא היא מיעוץ ומשמוש של המקום המפריד בין הדבוקות. בדיקה זו התיירו מעט מהראשונים, והיא הייתה נהוגה בעיקר באשכנז. רבי יוסף קארו התנגד מאוד לבדיקה זו וקבע שאם יש סרכא, הבהמה מוגדרת טרפה ללא בדיקה, ואילו הרמ"א התיר (שולחן ערוך יו"ד לט, ז).

22. סופר, תשכ"ט, סי' רכא.

23. לא מצאתי מקור מוקדם יותר לכך שבאותו המקום חילקו לשתי רמות כשרות: כשר וחלק. היו מקומות שהקלו בדיון זה ומקומות שהחמירו, אך כמדומני שבדברי הרב סופר שלעיל נמצא המקור לנוהג שבמקום אחד יהיו שתי רמות שונות של כשרות.

3. שאלות כלליות

עד כאן עסקנו בשאלות השייכות ליישוב היהודי בארץ ישראל בתקופה שלאחר המלחמה, אך השפעתה של המלחמה על העולם היהודי - ובעקבותיו על ספרות השו"ת - הייתה רחבה בהרבה הן במדינות שהשתתפו במלחמה בפועל הן במדינות שלא התרחשה בהן המלחמה אך הושפעו מתוצאותיה. נציג כאן שלוש דוגמאות ממקומות שונים לחלוטין (צפון אפריקה, ארצות הברית ורוסיה הקומוניסטית), המייצגות את ההשפעה הכלכלית הגדולה שהייתה למלחמה על העולם כולו, על העם היהודי, ובתוכו על ספרות ההלכה.

הרב כלפון הכהן מהאי גרבה שבתוניסיה נשאל שאלה המעידה על המציאות החדשה שהפוסקים היו צריכים לתת את הדעת עליה:²⁴

שאלה מי שהיה עובד בצבא הממשלה יר"ה ומת במלחמה ודרך הממשלה לתת פרס לאביו ולאמו במות בנם במלחמה אם לכל ימי חייהם אם לאיזה שנים ומתה אמו ג"כ אחריו והניחה ב' בנים ובת ובעלה מי הוי פרס זה כראוי ואין הבעל יורשו או הוי כמוחזק והבעל יורשו [...]

תשובה [...] וכעת דעתי הקצרה נוטה דממון המוטל בספק הוא ומתחלק מחציתו לבעלה ומחציתו לשני בניה **דקשה כנראה למצוא בירור לשאלה זו בדרך החלטיי דדבר זה של הפרסים כאלה לא היו נוהגים בימי הראשונים כלל וכנראה מחודשים הם מהמלחמה העולמית והלאה ולעת הפנאי אחפש בספרי רבני אשכנז ששם מצוי ביניהם זה אולי אמצא פתרון ברור לזה ואם לא ימצא יותר נכון לע"ד להורות כן.**

הכו"ח [=הכותב וחותם] ביום שלשים כסליו התרפ"ו.

ע"ה [=עבד ה'] כלפון משה הכהן סילט"א [=סופו יהא לטוב, אמן]²⁵

הדיון נסב על הקצבה שנתנה ממשלת צרפת למשפחות הנופלים במלחמה: לאחר שנפטרה אימו של החלל, האם הקצבה מגיעה לבעלה (אביו החורג של החלל) או לאחי החלל? הרב כלפון הכהן כתב כי "דרך הממשלה לתת פרס לאביו ולאמו במות בנם" היא עניין חדש, שלא היה מוכר לו כלל, והוא גם לא מצא תיעוד בכתבים מוקדמים לפיצי

24. נולד בשנת 1874 בתוניסיה והיה הרב הראשי של גרבה. כתב חיבורים רבים, ובהם גם ספרי שו"ת. נפטר בגרבה בשנת 1950. בשנת 2005 הועלו עצמותיו לארץ ונקברו בהר המנוחות בירושלים. להרחבה ראו: נעים, תשס"ט; אחרר, תשנ"ז.

25. כלפון, תשי"ב, חלק ב, אה"ע, סי' לז.

כספי למשפחות החללים במלחמות, והנה במלחמת העולם הראשונה הממשלה נתנה קצבה למשפחות הנופלים! הרב כלפון הכהן כתב שקשה לו למצוא פסק קודם בעניין זה מכיוון "דדבר זה של הפרסים כאלה לא היו נוהגים בימי הראשונים כלל", כלומר יש כאן מציאות חדשה לחלוטין, ללא אזכור קודם בספרי הפוסקים, והיא מצריכה הלכה חדשה.

דוגמה מתחום כלכלי שונה לחלוטין אפשר למצוא בתשובה של הרב משה פיינשטיין,²⁶ ובה בירר מהו הסכום הכתוב בכתובה בדולרים אמריקניים. בתקופות הקדומות היו שוקלים את המתכות, וכך היה נמדד ערך העסקאות (כסף במובן silver), אך כיום המצב אינו כך, אלא שווי הכסף הוא לפי הערך הנקוב על המטבעות או השטרות, ללא קשר לערך של החומר שממנו הם עשויים (כסף במובן money):

וזהו מה שבמקומותינו בימי הקיסרים ברוסלאנד קודם המלחמה העולמית הראשונה שהתחילה בשנת תרע"ד היו גובין לבתולה חמשה ושבעים רובל שהיו ת"ק (150) גילדאן שזה היה תרגום של זהובים וגילדון אחד היה ט"ו קאפעקעס [...]. משום שהיה סך גדול לענין הוצאת כל אדם לצרכיו שהוא למאכל ולכסות ולדירה ואף שבזמן קיסר האחרון לא היה נחשב זה סך גדול כבזמן קיסרים שלפניו, מ"מ היה נחשב זה סך חשוב שהיה שייך להתחשב בזה להמנע מגירושין לסתם אינשי שאינם עשירים. **אבל עתה הרבה שנים במדינתנו באה"ב אף כשהיו עוד מטבעות כסף לא היה נחשב ע"ה רובל שהיו ערך מ"א דאלאר לכלום למנוע מגירושין אפילו לעני שבעניים ואף לא שתי מאות דאלארן, וכ"ש בכ"ה שנים האחרונות ובפרט בשנים האחרונות שליכא כלל ענין מטבעות של כסף כלל אלא שטרות המלוכה ומטבעות הקטנים שאין בהם כסף כלל, ואפילו איש אחד לא יוכל לזון מסך כזה אלא זמן מועט, שלכן אף אחד עני שבעניים לא ימנע מלגרש בשביל סך דמ"א (41) דאלאר ואף לא בשביל שתי מאות דאלארן ולכן יש לנו להחשיב הכתובה במאתים זקוקים כסף [...].** אבל מחמת שהוא מלתא חדתא יש להתפשר ערך קרוב לזה, כן נלע"ד.²⁷

הרב פיינשטיין תיאר את השינוי הגדול במצב הכלכלי שנגרם בעקבות מלחמת העולם: ברוסיה הצארית סכום של 75 רובלים הספיק למחיה ולדירה, או לפחות היה סכום נכבד שנמנעו מלהתגרש בגללו, אך בימינו סכום זה מגוחך, ואין אדם שסכום זה יגרום לו להרהור שני לפני שיתגרש. זאת ועוד, כיום כבר אין משתמשים במשקל המתכת אלא רק בערך הנקוב על המטבעות או השטרות. כלומר, השינוי הכלכלי כפול: שינוי

26. מגדולי הפוסקים בארצות הברית במאה שעברה (1895-1986). מחבר ספר השו"ת **אגרות משה** (פיינשטיין, תשמ"ה), להרחבה ראו: רפפורט, תשמ"ט; גורדן, תשע"ח ועוד.

27. פיינשטיין, תשמ"ה, אה"ע ד, סי' צא.

אחד הוא שהמחיה התייקרה מאוד, וסכומים שהספיקו לפני המלחמה למחיה מכובדת נחשבים כמעט כלום במציאות החדשה, והשינוי האחר הוא שערך התשלום השתנה לחלוטין: מערך המתכת לערך הנקוב על המטבע. למסקנה הוא אומר שצריך לחזור ולהעריך במתכת (silver) עצמה, ומסיים: "מחמת שהוא מלתא חדתא (דבר חדש) יש להתפשר על ערך קרוב לזה", כלומר, יש כאן מציאות שלא הכרנו, ויש מי שיתנגדו, כי יפרשו את הסכום כמו פעם. לכן יש להתפשר ולהגיע להסכמה. במילים אלו הוא כתב שמסקנתו איננה חד־משמעית, מכיוון שזה דבר חדש, וברור לו שלא הכול יקבלו את דבריו לחלוטין.

דוגמה מעניינת אחרת בדיני השבת אבדה, נושא הנושק לתחום הכלכלי, מובאת בספר השו"ת 'אמרי יושר'²⁸ בסוף מלחמת העולם הראשונה אירעה המהפכה הקומוניסטית ברוסיה, ובעקבותיה באו גם איסורים בנושאי קיום, לימוד והפצה של הדתות בכלל ושל הדת היהודית בפרט.²⁹ הרב מאיר אריק נשאל על ספרים שהחרימו הקומוניסטים והגיעו לידי יהודים, אם הם צריכים לקיים מצוות השבת אבדה בספרים אלו ולחפש את בעליהם, או שהבעלים המקוריים כבר התייאשו מהספרים, ואז מבחינה הלכתית מותר למוצא להשתמש בהם:

בדבר עניין הספרים אשר קנו מאנשי החיל אשר הם לקחו מיד הרוסים והספרים כבר היו מעותדים לאיבוד ח"ו ע"י אנשי החיל, כי רצו לחתכם לחתיכות דקות ולעשות מהם נייר [...] אפשר לדון דהוי יאוש דכאשר חמסו הרוסים הספרים הבעלים יאשו [...] כי היו יראים לתבוע להודיע הדבר להראשים של הרוסים והוי ודאי יאוש [...] ורק כפי הנשמע שהרוסים כמ"פ [=כמה פעמים] שרפו הספרים והשליכו לאבוד – שפיר הוי יאוש.³⁰

כשהרוסים לא השתמשו בספרים אלו כחומר גלם לנייר הם פשוט שרפו אותם, ומובן שאי־אפשר להתלונן על הדבר לשלטונות, ולכן אפשר לומר שיש בזה ייאוש בעלים.

28. הרב מאיר אריק (1855-1925), רבן של בוטשאטש ושל טארנא. להרחבה ראו: וונדר, תשמ"ו, עמ' 313-321; סורסקי, תשמ"ז, עמ' כד-נד.

29. עוד דוגמה לשאלות באשר לחיים היהודיים במשטר קומוניסטי היא נישואים אזרחיים בשלטון הקומוניסטי בברית המועצות. פוסקים כבר דנו בנישואים כאלו שהיו בארצות הברית ובהונגריה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, אך שם היו הנישואים האזרחיים מרצונם של בני הזוג, ואילו בשלטון הקומוניסטי היה חיוב להתחתן כך ואיסור להתחתן כדת משה וישראל, כך שההידרשות ההלכתית לנושא הייתה צריכה להיות אחרת, ושוב, לא היו לכך תקדימים הלכתיים.

30. אריק, תרפ"ה, סי' נט.

גם בתשובה זו ניסה הכותב למצוא מקרים במקורותינו שיהיו דומים למקרה זה, וכתב פעמים מספר שהמקרים שהוא מביא אינם דומים למקרה הנידון (בדומה לתשובת הרב עוזיאל, בדוגמה הראשונה).

לאחר דיון בדברים, זהו סיכום העניין: "ולא אוכל להחליט דעתי בזה, רק הדבר צריך בירור קצת [...] ובענייני לא העליתי דבר ברור, ועכ"ז [=ועם כל זה] לא נמנעתי לכתוב [...] אולי ימצא גם כת"ר [כבוד תורתו] בזה איזה חפץ".³¹

לסיכומו של דבר, הדוגמאות שהובאו חשפו שאלות מתחומים מגוונים שנשאלו הפוסקים בעקבות התמורות שחלו בעולם כולו - ובעקבותיו גם בעולם היהודי - לאחר מלחמת העולם הראשונה; ענייני חברה ומשפט, כשרות וממון, חגים ושמחות יהודיות. העולם שהשתנה השפיע על כל תחומי החיים, והפוסקים נתבעו להידרש לשינויים אלו ולפסוק הלכה.

מבחינה הלכתית שאלות אלו דורשות דיון מעמיק והתלבטויות רבות, ויש מקרים שבהם אין מוצאים פתרון ברור וחדמשמעי למקרים הנידונים. המורכבות נובעת מסיבות מספר: מפגש עם תרבויות שונות לחלוטין ממה שהיה מוכר עד כה (שלטון קולוניאלי בריטי או צרפתי, אידאולוגיה קומוניסטית); שינויים כלכליים (אופן התשלומים, קצבה לחייל שנהרג במלחמה); אירועים ייחודיים שקרו עקב המלחמה (גירוש היהודים מארץ ישראל, ריבוי אוכלוסין).

סיכום: דרכי התמודדותם של פוסקים עם שאלות לאחר מלחמת העולם הראשונה

בכל מערכת משפט, אזרחית ודתית כאחד, כדי לפסוק את הדין השופטים משתמשים גם בספרי החוקים וגם במקרים תקדימיים שנידונו בערכאות קודמות. כל פוסק הלכה שעונה תשובה מנסה להסתמך על ספרי הלכה או על ספרי שו"ת שיש בהם מקרים דומים, כדי להכריע את הדין.³²

31. שם.

32. ראו למשל: אלון, תשמ"ח; יצחקי, תשע"ד. הם דנים אם עדיף לפסוק מתוך ספרי הפסיקה (קודיפיקציה) או מתוך ספרות השו"ת.

מכיוון שהמציאות של מלחמת העולם הראשונה יצרה מצבים שלא היו להם תקדימים הלכתיים, הראו הפוסקים כמה גישות לפסיקת הלכה ולהתמודדות עם המציאות החדשה שנכפתה עליהם:

1. **לנסות לשמר את ההלכה הקיימת גם במצב החדש שנוצר:** כפי שכתב הרב הרצוג בהתנגדותו לעריכת חופות בבית הכנסת, וכן הרב עוזיאל בהתנגדותו לשילוב נשים במערכת המשפט.

2. **חיפוש תקדימים בתשובות קודמות וניסיון להתאמה למציאות העומדת לפני הפוסק:** פסיקה בעקבות תקדימים אלו תיעשה אף שהמציאות איננה בדיוק כמו זו המתוארת במקור התקדימי. בדרך כלל תבוא פסיקה כזו בהפעלת כללים הלכתיים הנוגעים למקרי חוסר הכרעה (ספק דאורייתא לחומרה וכיוצא באלה). כך עשה הרב הדאיה: הוא ניסה למצוא תקדימים, אך הבין שהפסקים המונחים לפניו אינם דומים בדיוק למקרה הנידון, ולכן בסוף פסק לחומרה, שגולי יפו באלכסנדריה נחשבים כבני חו"ל, ולכן ישמרו שני ימים טובים.

3. **הישארות בספק במקרה מסוים וחוסר יכולת להכריע** (והשארת המצב כמות שהוא, סטטוס־קוו): כך עשה הרב כלפון הכהן, "ממון המוטל בספק – חולקים", וכן הרב אריק, "ובעניותי לא העליתי דבר ברור".

4. **חידוש הלכות (מחוסר ברירה) מכיוון שלא היו תקדימים:** כגון החלוקה החדשה לשתי רמות כשרות בשר בירושלים והחידוש של קבלת עדות של מי שאינו יהודי בתשובתו של הרב עוזיאל (לפחות כהצעה).

שתי מסקנות עיקריות עולות מן הדברים: ראשית, במלחמת העולם הראשונה נוצרו מורכבויות ומצבים חדשים שלא היו במלחמות אחרות, ועולם ההלכה נדרש אליהם. שנית, מלחמה זו ותוצאותיה יצרו מצבים שלא היו להם תקדימים כלל, ומכיוון שבדרך כלל התקדים ההלכתי הוא אבן יסוד בפסיקה – כמו בכל מערכת משפט אחרת – היו פוסקים שהעדיפו לנסות ולשמר את ההלכה הישנה ולהחיל אותה על המציאות החדשה, היו שהעדיפו להשאיר את הדבר בספק, והיו שהבינו שבמקרים אלו יצטרכו להכריע, אם על ידי חיפוש מקרים דומים בעבר, אם על ידי הלכות חדשות שיש ליצור בעקבות העולם החדש.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אבידור, 1980 ש' הכהן אבידור, **יחיד בדורו: מגילת חיי של רבי יצחק אייזיק הלוי הרצוג**, ירושלים 1980.
- אלון, תשמ"ח מ' אלון, **המשפט העברי**, ג, ירושלים תשמ"ח, עמ' 1215-1218.
- אריק, תרפ"ה מ' אריק, **שו"ת אמרי יושר**, ב, קראקא תרפ"ה.
- אלחרר, תשנ"ז מ' אלחרר, **ענק התורה ואוהב ציון: הרב משה כלפון הכהן גדול רבני גר בא בדור האחרון**, ירושלים תשנ"ז.
- בנר, תשע"ה א' בנר, "חרב איש באחיו" במלחמת העולם הראשונה", **המעין** 211 (תשרי תשע"ה), עמ' 21-32.
- גורדין, תשע"ח ה' גורדין, **הרב משה פיינשטיין: הנהגה הלכתית בעולם משתנה**, אלון שבות תשע"ח.
- דון יחיה, תשט"ז ש' דון יחיה, **הרב בן ציון חי עוזיאל, חייו ומשנתו**, ירושלים תשט"ז.
- הדאיה, תרצ"א ע' הדאיה, **שו"ת ישכיל עבדי**, ירושלים תרצ"א.
- הלוי, תשל"ט ח"ד הלוי, **תולדותיו ומפעלו הספרותי של מרן הרב ב"צ מאיר חי עוזיאל**, ירושלים תשל"ט.
- הלוי, תשמ"ח ח"ד הלוי, **עשה לך רב**, ח, תל אביב תשמ"ח.
- הרצוג, 1960 י"א הלוי הרצוג, **שו"ת היכל יצחק אבן העזר**, ב, ירושלים 1960.
- וונדר, תשמ"ז מ' וונדר, **אנציקלופדיה לחכמי גליציה**, ירושלים תשמ"ז.
- זוהר, 2009 צ' זוהר (עורך), **הרב עוזיאל ובני זמנו**, תל אביב 2009.
- יצחקי, תשע"ד ח' יצחקי, **עיונים 'בפתחי תשובה'**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, רמת גן תשע"ד.
- כלפון, תשי"ב מ' הכהן כלפון, **שו"ת שואל ונשאל**, גרבה תשי"ב.
- מייזליש, תשנ"א ש' מייזליש, **רבנות בסערת הימים: חייו ומשנתו של הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג**, תל אביב תשנ"א.
- מלמד, תשס"ה א' מלמד, **פניני הלכה – מועדים**, הר ברכה תשס"ה.
- נעים, תשס"ט י' נעים, **הרב כלפון משה הכהן – בין שמרנות למודרנה**, עבודת דוקטור, רמת גן תשס"ט.
- סופר, תשכ"ט י"ח סופר, **כף החיים יורה דעה**, א, ירושלים תשכ"ט.
- סופר, תש"ע א"א סופר, **תולדות כף החיים**, ירושלים תש"ע.
- סורסקי, תשמ"ז א' סורסקי, **מרבצי תורה מעולם החסידות**, חלק ג, בני ברק תשמ"ז.
- סמילנסקי, 1996 י' סמילנסקי, "חרלמוב", **צדדיים**, תל אביב 1996, עמ' 32.

בצמ"ח עוזיאל, **שו"ת משפטי עוזיאל**, תל אביב תרצ"ה-ת"ש.
 מ' פיינשטיין, **שו"ת אגרות משה**, אבן העזר ד, ניו יורק תשמ"ה.
 ש' רפפורט, "זכרו תורת משה עבדי – לדרכו של הגר"מ
 פיינשטיין בפסיקה בשאלות זמננו", **ממלכת כהנים וגוי
 קדוש**, ירושלים תשמ"ט, עמ' 366-384.
 ד' תדהר (עורך), "עובדיה הדאיה", **אנציקלופדיה לחלוצי
 הישוב ובניו**, ב, תל-אביב 1947.

עוזיאל, תרצ"ה
 פיינשטיין, תשמ"ה
 רפפורט, תשמ"ט

תדהר, 1947

